

УДК 159.923.2 – 053.57

DOI <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-1-10>

Наталія ПАВЛИК

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу психології праці, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна Національної академії педагогічних наук України, вул. Максима Берлінського, 9, Київ, Україна, індекс 02000 (kirilitsa077@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5828-606X>

Natalia PAVLYK

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher of the Department of Labor Psychology, Institute of Pedagogical Education and Adult Education named after Ivan Zyazyun of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, str. 9 Maksym Berlinskyi St., Kyiv, Ukraine, index 02000 (kirilitsa077@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Павлик Н. Психологічні закономірності гармонізації невротичного характеру особистості в юнацькому віці. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2023. Вип. 1 (10), С. 80–91. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-1-10>

Bibliographic description of the article: Pavlyk, N. (2023). Psykholohichni zakonomirnosti harmonizatsii nevrotychnoho kharakteru osobystosti v yunatskomu vitsi [The psychological patterns of harmonization a neurotic character of the personality in youth age]. *Suchasna medytsyna, far-matsiia ta psykholohichne zdorovia – Modern Medicine, Pharmacy and Psychological Health*, 1 (10), 80–91. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-1-10>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ НЕВРОТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Статтю присвячено висвітленню результатів науково-психологічного дослідження психологічних закономірностей гармонізації невротичного характеру сучасних юнаків та дівчат, які було встановлено за допомогою методів математичної статистики.

Автором теоретично проаналізовано поняття “невротичний характер”; визначено концептуальну модель гармонізації невротичного характеру (структуру, зміст, критерії гармонійності характеру та психологічні детермінанти його гармонізації). У статті представлено методичний інструментарій та результати дослідження особливостей характеру сучасної учнівської молоді. Методичний інструментарій складають психодіагностичні методики та методи математичної статистики (метод полярних груп, Т-критерій Стьюдента, кореляційний, регресійний аналіз).

За допомогою методів математичної статистики встановлено та описано психологічні закономірності гармонізації невротичного характеру українських старшокласників. Автором статистично доведено, що:

- процес гармонізації характеру не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і кризових станів;
- гармонізацію характеру зумовлює переважно розвиток духовно-моральних рис; комунікативні, інтелектуально-креативні і вольові якості виконують інструментальну функцію;
- гармонійність характеру зумовлена духовним розвитком юнаків та дівчат: чим вище рівень духовного потенціалу особистості, тим активніше відбувається гармонізація її характеру;
- у міру зростання гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх чинників на психологічний стан й зростає рівень внутрішньоособистісної самодетермінації.

Ключові слова: характерологічний розвиток; невротичний характер, гармонійний характер; психологічні закономірності гармонізації характеру.

THE PSYCHOLOGICAL PATTERNS OF HARMONIZATION A NEUROTIC CHARACTER OF THE PERSONALITY IN YOUTH AGE

Abstract. The article is devoted to highlighting the results of a scientific and psychological study of the psychological regularities of the harmonization of the neurotic character of modern youth, which were established using the methods of mathematical statistics.

The author theoretically analyzed the concept of «neurotic character». Were defined the conceptual model of personality character harmonization (structure, content of character, criteria and levels of its harmony, psychological determinants of character harmonization of boys and girls). The article presents methodological tools and the results of a study of the characteristics of the state of the character of modern youth.

Methodological tools are psychology's diagnostic techniques and methods of mathematical statistics (polar group method, Student's T-criterion, correlation, regression analysis). Using the methods of mathematical statistics, the psychological patterns of harmonization of the character of Ukrainian high school students are established and described.

Statistically proven that:

- the process of character harmonization is not linear, but has a periodicity of harmonious upsurge and crisis states;

- the harmonization of neurotic character predetermines mainly the development of spiritual and moral traits; communicative, intellectual-creative and volitional properties perform an instrumental function;

- the harmony of character in youth is due to the spiritual development of young men and women: the higher the level of the spiritual potential of the individual, the more actively the harmonization of his character takes place;

- with the growth of spiritual potential and harmony of character, the influence of external factors on the psychological state and the level of intrapersonal self-determination decreases.

Key words: character development; neurotic character; harmonious character; psychological patterns of character harmonization.

Вступ. Сьогодні, в період докорінного переформування українського суспільства, вітчизняна культура відзначається розмитістю моральних цінностей, які мають бути основою гармонійного характерологічного розвитку особистості. Загострення політичної кризи, військовий конфлікт в Україні, зростання безробіття, вимушена міграція є показниками порушення гармонійних стосунків у суспільстві, що зумовлює поширення розвитку дисгармоній характеру, зокрема, серед юнацтва.

На жаль, сучасна освіта недостатньо приділяє уваги гармонізації невротичного характеру юнаків та дівчат, орієнтуючи молодь переважно на засвоєння наукових знань та інноваційних технологій. Часто-густо пристосування до психогенних умов сьогодення руйнує гармонію внутрішнього світу юнаків та дівчат й зумовлює розвиток невротичного характеру. Емоційна неврівноваженість, егоцентризм, агресивність, слабовілля, безвідповідальність тощо – усе це є проявами невротичного характеру, які постають причинами психологічних проблем юнаків та дівчат [8]. Проте, на сучасному етапі розвитку науки психологічні закономірності гармонізації невротичного характеру особистості остаточно не визначено.

У зв'язку з цим, *актуальною проблемою* є встановлення психологічних закономірностей гармонізації невротичного характеру сучасної молоді.

Ефективним засобом вивчення особливостей характеру та встановлення закономірностей його гармонізації поряд з психодіагностичними методами займають методи математичної статистики.

Огляд джерел наукової літератури. Характерологія має свої коріння в античній філософії. Грецькі філософи (Платон, Аристотель, Теофраст) розглядали характер як сукупність стійких психологічних ознак, що визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки людини. Теофраст класифікував характери на нормальні (гармонійні) й ті, що виходять за межі норми (дисгармонійні). Дисгармонійність характеру має кількісний вимір (ступінь відхилення від норми) і якісний (яка саме негативна риса є домінуючою) [12].

Гармонійний характер є системою рис, що забезпечують психічну врівноваженість і адекватну поведінку, яка нівелює соціально шкідливі прояви неврівноваженого темпераменту [14].

У період середньовіччя в руслі християнської антропології ретельно досліджувались духовні

чинники гармонійного розвитку характеру людини. Єдність духу, розуму, почуттів і волі визначає цілісність характеру особистості. Психологічним підґрунтям дисгармонійного (невротичного) характеру виступає егоїзм, що зумовлює порушення належної ієрархії духу, душі й тіла (I. Vlahos). Грунтуючись на егоїзмі, природні потреби людини перетворюються у *пристрасті* – стійкі деструктивні психологічні навички, які набувають якості дисгармонійних рис [27].

Основою гармонійного характероутворення виступає розвиток *моральності* – духовної якості, що регулює поведінку. Психологічною одиницею моральності є *моральне почуття* – здатність до розрізнення добра і зла. Моральне почуття визначає *моральну потребу* – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить *моральний закон*, що спрямовує волю людини у бік добра. Внутрішнім моральним законом є совість, яка виконує функції самоусвідомлення й самоконтролю [27].

У західній науковій психології протягом 19-20 сторіч категорія «характер» зводилась до поняття «особистість». Проте західні вчені зауважують, що саме характер має виразні моральні наслідки, які є основою саморефлексії. Виховання характеру полягає у навчанні *моральним цінностям* (Raths, Harmin, Simon) і *морального розвитку* (Kohlberg, Power, Higgins). З 1980-х років традиціоналісти (Bennett, Kilpatrick, Ryan, Wynne) запропонували особливе поняття виховання характеру як набуття здатності до *прийняття рішень*. Універсалісти (Lickona, Battistich, Watson, Solomon, Schaps) розглядали виховання характеру в руслі еклектичного підходу й наголошували, що моральний розвиток відіграє ключову роль в цьому процесі [22].

На початку 21 сторіччя класифікація Петерсона та Селігмана спричинила відродження у західній психології *концепції характеру*. Сьогодні інтерес до розвитку особистості зосереджується на *характері* як ключовому його показнику. Розвиток характеру є основою, на якій можуть будуватися ключові аспекти процвітання людини (компетентність, впевненість тощо) [18].

Велика кількість досліджень доводять, що сильні сторони характеру («*Values in Action*») становлять благополуччя людини, сприяють продуктивності її роботи, зумовлюють стійкість до життєвих трудно-

щів, хвороб і втрат [25]. Представники *позитивної психології* (Seligman and Csikszentmihalyi) вважають сильні сторони характеру основою благополуччя та оптимального функціонування особистості [19].

Проблемі характероутворення також приділяли увагу представники західної психотерапії (К. Леонард, К. Г. Юнг та ін.), радянської та пострадянської психології (В. І. Абраменко, Б. Г. Ананьев, М. Д. Левітов, В. М. Мясіщев та ін.). Чисельні сучасні дослідження присвячені вивченню окремих аспектів розвитку різноманітних рис особистості, які впливають на розвиток характеру: зокрема, емоційних якостей [17], психологічної ригідності [26], психічного й психосоматичного здоров'я [15] тощо.

Духовні детермінанти гармонійного розвитку особистості висвітлюються у працях західних (Р. Руссо-Нетцер, В. Франкл, Е. Фромм) та сучасних українських дослідників (І. Д. Бех, Б. В. Братаніч, І. С. Булах, В. А. Малахов, Н. В. Павлик, А. О. Парасей-Гочер, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, Т. М. Титаренко та ін.). Зокрема, Р. Руссо-Нетцер зауважує, що протягом історії та в різних культурах духовність відігравала невід'ємну роль у житті людей і в загальному людському досвіді. У юнацькому віці особистість починає розмірковувати над проблемами, пов'язаними з екзистенціальними та трансцендентними сферами. *Духовний розвиток* юнацтва означає процес підвищення глибини усвідомлення, пошуку сенсу, участі в духовних практиках, що сприяє конструктивному розвитку особистості [23].

За переконанням І. Д. Бега, необхідною умовою особистісного розвитку виступає саме моральне становлення особистості [2], яке визначає здатність до прийняття моральних рішень, здійснення морального вибору [3], моральних вчинків [4]. Моральні чинники (совість, відповідальність) визначають розвиток моральної самосвідомості, яка виконує провідну функцію в процесі *продуктивного* особистісного становлення [5].

Гармонійному характерологічному розвитку особистості сприяють духовна спрямованість (May, R., 2019), актуалізація вищої потреби в пошуках сенсу життя [16], розкриття духовного потенціалу [10; 11], самоактуалізація особистості.

Розвиток невротичного характеру розглядають переважно у руслі медичної психології та психотерапії. Дослідники пов'язують невротичний характер особистості з дефіцитом *моральності* й *самоконтролю* [27], несформованістю в неї конструктивних моральних ставлень до себе та інших [6]. Адріан ван Каам зазначає що дисгармонії характеру (ригідність, нав'язливі стани) виникають лише на тлі аморальності, ознакою якої є зверхне, неповажне ставлення до інших, необов'язковість, нечутливість до вищих цінностей [13].

Постановка проблеми. Метою статті є висвітлення психологічних закономірностей гармонізації невротичного характеру сучасних старшокласників, які було встановлено за допомогою застосування методів математичної статистики.

Досягнення поставленої мети передбачається шляхом реалізації наступних *завдань*: 1) теоретично проаналізувати поняття "характер", "невротичний характер"; визначити його структуру, зміст, критерії гармонійності; 2) розробити психодіагностичний інструментарій вивчення особливостей характеру в юнацькому віці; 3) дослідити особливості характеру учнів 9-11 класів; 4) встановити за допомогою методів математичної статистики психологічні закономірності гармонізації невротичного характеру старшокласників.

Гіпотезою нашого дослідження є припущення: гармонізація невротичного характеру в юнацькому віці визначається процесом духовно-морального становлення старшокласників. Провідною детермінантою гармонізації невротичного характеру є актуалізація духовного потенціалу особистості.

Матеріали та методи дослідження.

Теоретико-методологічні основи дослідження

На основі узагальнення особистісного (А. Маслоу, К. Роджерс, І. Д. Бех, С. Л. Рубінштейн та ін.) та духовно-екзистенціального (В. Франкл, Б. С. Братусь, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин та ін.) підходів було обґрунтовано *духовно-моральний* теоретико-методологічний підхід до гармонізації характеру [8]. Особистість розглядається як психологічна система, базисом якої є ієрархічні підструктури: *нижчі психічні властивості* (психофізичні, психосоматичні функції), *вищі психологічні якості* (інтелект, почуття, воля, соціальність) та *вершинні духовні утворення* (духовний потенціал, моральна самосвідомість, духовна спрямованість особистості).

Підструктури особистості є своєрідним «каркасом» для становлення кластерів рис характеру. Характер являє собою систему рис відповідно до підструктур особистості. Структура характеру має такі компоненти: духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний (рис. 1).

Підструктури особистості→Підструктури характеру→Зміст характеру→Дихотомічні риси

Нижчі психічні властивості сприяють розвитку психосоматичного компонента характеру. Вищі психологічні якості (воля, почуття, інтелект) зумовлюють розвиток вольового, емоційно-почуттєвого та інтелектуально-креативного компонентів характеру. морально-комунікативний компонент формується на основі соціальності й духовних утворень особистості. Вершинні (духовні) утворення сприяють розвитку духовно-моральних рис, які

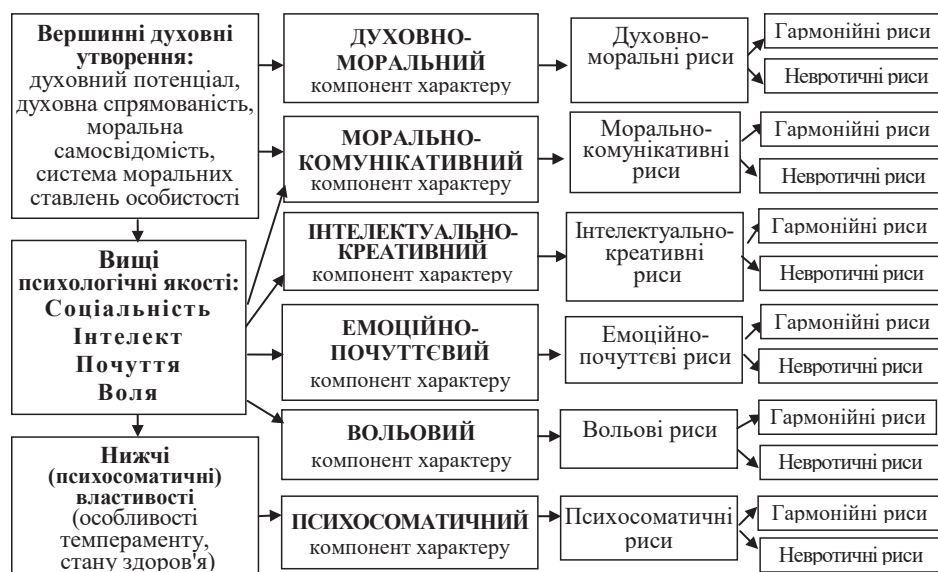

Рис. 1. Структура характеру відповідно до підструктур особистості (розробка автора).

утворюють вершинну шаблону характеру. Кожний з компонентів має змістовне наповнення комплексом рис, які можуть бути або гармонійними (що є ознаками гармонійного характеру), або невротичними (які визначають невротичний характер особистості). Основою гармонійного характероутворення є *моральні ставлення* – щирість, увага, позитив до тих, на кого вони спрямовані.

Особистість, включається у систему ціннісних ставлень до духовного і матеріального світу і набуває *дихотомічних рис*:

- психосоматичні стани визначають *психосоматичні риси* (енергійність, стресостійкість, життєрадісність – або млявість, невротичність (нерво-психічна ослабленість), депресивність);
- ціннісне ставлення до життєвих ситуацій зумовлюють *емоційно-почуттєві риси* (емоційну стійкість, впевненість, оптимізм – або лабільність, тривожність, песимізм);
- ціннісне ставлення до *праці* визначає *вольові риси* (організованість, терплячість, самоконтроль – або слабовілля, імпульсивність, збудливість);
- ціннісне ставлення до *діяльності* визначає *інтелектуально-креативні риси* (креативність, толерантність – або педантизм, ригідність);
- ціннісне ставлення до *себе і до людей* зумовлює *морально-комунікативні риси* (скромність, доброзичливість – або марнославство, агресивність);
- ціннісне ставлення до *духовного світу* сприяє розвитку *духовних та моральних рис* (альтруїзму, совісності, чесності, відповідальності – або егоцентризму, корисливості, лицемірству, безвідповідальності (екстернальності)).

У відповідності до визначених рис було розроблено методику «Структура і зміст характеру», яка дозволяє вивчати не тільки рівень прояву рис, а й рівень загальної гармонійності характеру [1, с. 177–186].

В структурі гармонійного характеру мають домінувати конструктивні риси. Деструктивні риси за умови свідомого самоконтролю над ними мають виконувати інструментальні функції (самозахисту, самозбереження).

Гармонійний характер є цілісною структурою конструктивних рис, де кожна риса виражає певне моральне ставлення особистості. *Невротичний (дисгармонійний) характер* являє собою комплекс суперечливих, деструктивних рис, які викликають стан психологічного дискомфорту особистості й порушують її взаємини з навколишніми [1, с. 94].

Загальна гармонійність характеру визначається його цілісністю – повноцінною сформованістю усіх компонентів. Рівні гармонійності характеру мають якісні ознаки (певний набір рис, які визначають спосіб поведінки) і мають такі назви: *низький* рівень – «невротичний» характер; *рівень нижче від середнього* – «потенційно-невротичний»; *рівень вище від середнього* – «адаптований» і *високий* рівень – «гармонійний» характер.

Гармонійний характер (високі показники конструктивних рис при низьких деструктивних) відзначається *цілісністю* (узгодженістю у взаємодіях, спілкуванні, діяльності); *моральною вихованістю* (у поведінці виявляються відповідальність, сумлінність, альтруїстичне ставлення до оточуючих); *урівноваженістю* (у складних ситуаціях проявляються креативність, стресостійкість, оптимізм); *силою* (у діяльності виявляються організованість, терплячість, самоконтроль енергійність).

Адаптований характер проявляється у доброзичливості, толерантності у стосунках, які можуть сполучатися з мотивами корисливості, марнославства; поведінка у складних ситуаціях відзначається впевненістю, але іноді можуть проявлятися імпульсивність, нетерплячість; у діяльності виявляється активність, організованість. Такий характер визначає здатність до адаптивності, але він не є цілісним, оскільки його компоненти не мають повної міри сформованості.

Потенційно-невротичний характер виявляється у лицемірних проявах емпатії, доброзичливості; у вчинках простежується безвідповідальність; реакції на складні ситуації проявляються у тривожності, фіксації на проблемі; у діяльності проявляється прагнення закінчити розпочату справу, але не вистачає організованості й самоконтролю.

Невротичний характер відзначається егоцентризмом, безвідповідальністю, агресивністю у взаємодіях. Неврівноваженість у складних ситуаціях пов'язана з неконтрольованою збудливістю, звинуваченням інших, ригідністю афектів. Безхарактерність проявляється в діяльності як слабівілля, невміння довести справу до кінця. Все це зумовлює неадаптивність і некерованість поведінки.

Психологічним механізмом гармонізації невротичного характеру є *духовно-моральна саморегуляція*, яка зумовлює здатність особистості управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги, любові до людей, до світу тощо). Розвиток саморегуляції відбувається поетапно. Перший етап – *духовне самоусвідомлення* пов'язано з осмисленням уявлень про риси власного характеру.

Другий етап – *почуттєво-ціннісне самоставлення* що формується шляхом активізації вищих почуттів (емпатії, доброзичливості, прийняття себе та інших), які згодом трансформуються в систему моральнісних ставлень до світу.

Третій етап – *морально-вольовий самоконтроль* полягає у закріпленні форм гармонійної поведінки.

Процес гармонізації характеру актуалізується впливом духовних детермінант:

- *особистісною рефлексією*, яка сприяє розвитку когнітивних і духовних психічних функцій (самопізнання, самоусвідомлення), психологічної саморегуляції;
- *моральною самооцінкою*, яка активізує самоусвідомлення позитивних і негативних рис, становлення адекватної «Я-концепції», розвиток мотивації самовдосконалення;
- розвитком *моральнісних ставлень* до себе, людей, природи, справи тощо. Почуттєво-ціннісне

ставлення до відповідальності, альтруїзму, чесності визначає розвиток зрілих моральнісних ставлень особистості, які зумовлюють гармонійність її взаємин з іншими;

- *здатністю до децентрації*, подолання егоїзму, що сприяє розширенню самосвідомості й досягнення вищих духовних станів (любові, творчості);

- *духовною особистісною спрямованістю*, яка активізує духовний потенціал і визначає духовний спосіб життя;

- *розкриттям духовного потенціалу*, що активізує процес духовної самоактуалізації, і сприяє цілісності характеру;

- *мотивацією до духовного та морального самовдосконалення*, яка актуалізує вольовий самоконтроль і визначає особистісну активність щодо самовиховання.

Детермінаційний вплив зазначених чинників активізує розвиток духовно-моральної саморегуляції, яка сприяє гармонійному становленню компонентів характеру. Активізація детермінант забезпечується шляхом духовної самоактуалізації особистості, яка має два аспекти: *негативний* (свідома боротьба з власними недоліками: самоаналіз, саморефлексія негативних рис, самоконтроль), і *позитивний* (актуалізація творчого потенціалу, моральна активність (безкорислива праця, допомога потребуючим, творчість). Тож, гармонізація невротичного характеру відбувається шляхом актуалізації духовного потенціалу особистості.

Методика дослідження. З метою вивчення впливу духовних детермінант на особливості характеру юнаків та дівчат нами було розроблено комплекс психодіагностичних методик і побудовано емпіричну модель дослідження (табл. 1).

Кількісні показники прояву рис характеру і духовних детермінант досліджувалися за допомогою таких психодіагностичних методик:

- «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик),
- «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін),
- «Особистісна спрямованість» (авт. Н. В. Павлик);
- анкета «Мотивація до духовного розвитку» (авт. Н. В. Павлик);

Вимір надійності авторських методик проводився за допомогою методів поперечних зрізів (ретестова валідність), визначення загальної дисперсії на різних вибірках досліджуваних, а також шляхом виявлення кореляцій між рівнем психодіагностичних показників з незалежною експертною оцінкою.

Таблиця 1

Емпірична модель дослідження духовних детермінант і гармонійності характеру

Підструктури особистості	Психологічні феномени	Психологічні показники		Психодіагностичний інструментарій	
Вершинні психологічні утворення: духовні детермінанти	Духовний потенціал Мотивація до духовності Спрямованість	Особистісна рефлексія, децентрація, усвідомлення загальної єдності		Методика «Духовний потенціал особистості»	
		Мотивація до духовно-морального розвитку		Анкета «Мотивація духовного розвитку»;	
		Егоїстична, ділова, соціальна, духовна		Методика «Особистісна спрямованість»	
Вищі психологічні якості	Духовно-моральні риси	Гармонійні риси	Невротичні риси	Методика «Структура і зміст характеру»	
		Альтруїзм, чесність, совісність, відповідальність	Егоцентризм, лицемірство, корисливість, безвідповідальність		
		Морально-комунікативні риси	Доброзичливість, емпатія, скромність		Агресивність, індивідуалізм, марнославство
		Інтелектуально-креативні риси	Толерантність, креативність, принциповість		Ригідність (впертість), педантизм (консерватизм), конформізм
Вольові риси	Самоконтроль, терплячість, організованість	Збудливість, слабовілля, імпульсивність			
Емоційно-почуттєві риси	Емоційна стійкість, впевненість, оптимізм	Емоційна лабільність, тривожність, песимізм			
Нижчі психічні властивості	Психосоматичні риси	Стресостійкість, активність, енергійність	Невротичність, пасивність, млявість		

З метою визначення психологічних закономірностей гармонізації невротичного характеру використовувалися методи полярних груп, знаходження середніх величин, процентних співвідношень, а також методи *математичної статистики* за допомогою пакету SPSS 17 – статистичних критеріїв значущості відмінностей (t-критерію Стьюдента), кореляційного, факторного, регресійного аналізів.

В констатувальному експерименті брало участь 557 старшокласників міст Києва та Прилук Чернігівської області віком 14–17 років.

Нами було отримано етичний допуск до проведення дослідження на основі висновку Комісії з етичної оцінки дослідницьких проектів ІПОД імені Івана Зязюна НАПН України щодо відповідності дослідження нормам наукової етики й надання етичного допуску для проведення та публікацію його результатів у фахових та міжнародних наукових виданнях (№ 01-13/01.1 від 2.01.2018 р.).

Аргументами етичного допуску є:

1) участь у психологічному тестуванні старшокласників і студентів Києва та Прилук здійснюється за принципом добровільності;

2) учасникам пояснюється мета і зміст тестування. В якості стимулу до участі в опитуванні стар-

шокласникам надається безкоштовна психологічна консультація;

3) методи проведення дослідження не суперечать принципам наукової етики й не містять психологічних маніпуляцій з випробуваними;

4) результати опитування надаються респондентам в строго індивідуальній формі, що забезпечує конфіденційність отриманих даних;

5) у публікаціях висвітлюються лише узагальнені об'єктивні дані, результати обробки показників методами математичної статистики.

Результати дослідження

Для перевірки гіпотези щодо впливу духовного потенціалу на гармонійність характеру старшокласників ми використовували *метод полярних груп*. У загальній вибірці були виділені підгрупи з гармонійним і невротичним характером, серед яких визначено відсотковий розподіл осіб з різним рівнем духовного потенціалу (рис. 2).

Виявилось, що у вибірці з невротичним характером переважає відсоток представників низького (20,1%) та середнього (67,7%) рівня духовного потенціалу, а у вибірці з гармонійним характером значно превалюють особи з високим рівнем духовного потенціалу (56,1%). Отже, гармонійність характеру зумовлена духовним рівнем особисто-

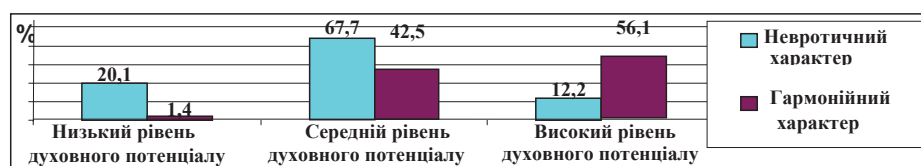

Рис. 2. Рівень духовного потенціалу у вибірках з невротичним та гармонійним характером (у %).

сті [27, с. 23]. В процесі дослідження також було виявлено, що старшокласники, які вивчали курс «Християнська етика», продемонстрували значно вищий рівень гармонійності характеру, ніж інші учні. Це також свідчить про тенденцію до зростання кількості досліджуваних з гармонійним характером пропорційно їх духовному досвіду.

Для встановлення психологічних закономірностей гармонізації невротичного характеру старшокласників було застосовано *кореляційний аналіз*. Кореляційні зв'язки між показниками рис характеру і духовних детермінант дозволили визначити психологічні особливості духовної детермінації гармонізації невротичного характеру.

Для встановлення напряму детермінаційних впливів було визначено коефіцієнти регресії. Для перевірки нормальності розподілу досліджуваних показників був застосований критерій Колмогорова-Смирнова. Рівень достовірності показників перевірявся на підставі t-критерію Ст'юдента.

Порівняльний аналіз кореляцій ми проводили як у загальній вибірці старшокласників, так й у полярних вибірках (респондентів з високим рівнем духовного потенціалу й гармонійності характеру й респондентів з низьким рівнем духовного потенціалу при невротичному характері).

Далі наведено інтерпретацію результатів кореляційного та регресійного аналізу, що були застосовані в нашому дослідженні, та підсумкові висновки щодо психологічних закономірностей, на які вони вказують.

Перш за все привертають увагу кореляції між рисами характеру та показниками статі й віку старшокласників. Показник *статі* у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу при невротичному характері має зв'язки з багатьма рисами: у юнаків – з діловою спрямованістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), жорсткістю характеру ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), а у дівчат – з комунікативними рисами ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), неврівноваженістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$). Це означає, що юнаки і дівчата з невротич-

ним характером мають суттєві характерологічні розбіжності: юнаки – впевнені, індивідуалістичні, жорсткі у спілкуванні, марнославні, вольові, стресостійкі, креативні; а дівчата – емоційно лабільні, неврівноважені, тривожні, невротичні, комунікабельні, емпатійні.

Несподіваним виявився факт відсутності будь-яких кореляцій з рисами характеру за обома статями у вибірці з високим рівнем духовного потенціалу й гармонійності характеру. Це визначило для нас новий погляд на проблему статево-психологічних відмінностей. А саме: особистість, яка досягла високого рівня духовного потенціалу і гармонійності характеру, втрачає статево зумовленість розвитку певних рис і набуває свободи у духовному вимірі.

Отже, *чим вище рівень духовності й гармонійності характеру у представників чоловічої та жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними.*

Показник *віку* у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу при невротичному характері майже не має зв'язку з певними рисами. Водночас у вибірці з високим рівнем духовного потенціалу й гармонійності характеру спостерігаються високі позитивні кореляції віку з духовною спрямованістю ($r=0,46$; $p\leq 0,01$), морально-комунікативними рисами ($r=0,41$; $p\leq 0,01$) і негативні кореляції з марнославством ($r=-0,36$; $p\leq 0,05$), егоцентризмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), жорсткістю характеру ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$). З цього випливає, що у невротичних особистостей вік не впливає на гармонізацію характеру, адже вони не здатні конструктивно засвоювати життєвий досвід. Проте духовно-орієнтовані особи конструктивно використовують час свого життя і завдяки самовдосконаленню з віком долають егоцентризм і набувають гармонійності характеру.

Показники *гармонійності характеру* позитивно корелюють з духовним потенціалом ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), моральною самооцінкою ($r=0,31$; $p\leq 0,05$).

За даними регресійного аналізу гармонізацію невротичного характеру зумовлюють децентрація ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), рефлексія ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), духовна спрямованість ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Це означає, що характерологічно-гармонійні юнаки та дівчата здатні до альтруїзму і прийняття інших. Подолання егоцентричних тенденцій здійснюється ними за рахунок розвитку рефлексії та адекватної мораль-

ної самооцінки. Таким чином, актуалізація духовного потенціалу особистості є необхідною умовою гармонізації її характеру.

Цікавим є факт: у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу й невротичним характером існує виражена кореляція гармонійності характеру з самооцінкою ($r=0,42$; $p\leq 0,01$), самопочуттям ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). А у духовно-гармонійній вибірці така кореляція відсутня. Це означає, що психологічний стан невротичних осіб з низьким духовним рівнем зумовлюється психосоматичними чинниками (самопочуттям, настроєм) та самооцінкою. Водночас стан духовно-гармонійних осіб не залежить від психосоматичних чинників та зовнішніх впливів. Отже, при гармонійному характері має місце духовна самодетермінація особистості.

Показник *духовного потенціалу* має позитивну кореляцію з відповідальністю ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), терплячістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), врівноваженістю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), альтруїзмом ($r=0,41$; $p\leq 0,01$). Це означає, що актуалізація духовного потенціалу зумовлює гармонійну цілісність характеру. Регресійний аналіз показав, що у духовно-гармонійній вибірці духовний потенціал актуалізується духовною спрямованістю ($r=0,50$; $p\leq 0,01$), а у невротичній вибірці – соціальною спрямованістю особистості ($r=0,23$; $p\leq 0,05$). Ці дані вказують, що розкриття духовного потенціалу у невротичних осіб визначається переважно соціальними факторами (прагненням до схвалення, або страхом засудження).

Егоїстична спрямованість знижує духовний потенціал ($r=-0,48$; $p\leq 0,01$). Психологічними детермінантами його розвитку виступають совісність ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), доброзичливість ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), емпатія ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), креативність ($r=0,39$; $p\leq 0,01$). Отже, духовний потенціал і моральні риси взаємозумовлюють розвиток один одного.

Духовна спрямованість особистості також позитивно корелює з гармонійністю її характеру ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція духовної спрямованості спостерігається з егоцентризмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), екстернальністю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), лицемірством ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). У невротичній вибірці духовна спрямованість має негативну кореляцію з альтруїзмом ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$), доброзичливістю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$).

Це можна інтерпретувати як початково-невротичний період духовного розвитку, який супроводжується психологічною дезадаптацією особистості (людина безкомпромісно відстоює духовні

принципи, що зумовлює її неадаптивну поведінку). Але згодом, у процесі духовного зростання, вона набуває духовно-моральних ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативних ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) якостей, що підвищує рівень її адаптивності.

Отже, духовні детермінанти позитивно корелюють з гармонійністю характеру. Але на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація особистості. Згодом духовний саморозвиток нівелює дезадаптивні прояви й визначає поступову гармонізацію характеру.

Аналіз кореляційних зв'язків між показниками гармонійності компонентів характеру показав, що духовно-моральний компонент здійснює опосередкований вплив на розвиток вольових ($r=0,39$; $p\leq 0,01$) і морально-комунікативних ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) рис. Інтелектуально-креативний і вольовий компоненти в структурі гармонійного характеру поєднують між собою всі інші компоненти характеру. А при невротичному характері ці компоненти виконують функцію прагматичного самоствердження особистості, адже у вибірці з невротичним характером вольові й креативні риси пов'язані з агресивністю ($r=0,35$; $p\leq 0,01$) та корисливістю ($r=0,40$; $p\leq 0,01$). Це означає, що для конструктивного функціонування інтелектуально-креативні й вольові якості мають спрямовуватися на актуалізацію саме духовного потенціалу.

Гармонійність емоційно-почуттєвого компоненту характеру зумовлюється впливом вольових ($r=0,37$; $p\leq 0,01$) і психосоматичних ($r=0,40$; $p\leq 0,01$) якостей. У вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу й невротичним характером емоційно-почуттєвий компонент негативно корелює з совісністю ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$). Відтак, духовний розвиток не сприяє емоційному комфорту, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Проте у структурі гармонійного характеру емоційно-почуттєві риси виконують функцію «морального барометру»: негативні почуття виникають у відповідь на аморальні дії.

Гармонійність психосоматичного компоненту в невротичній вибірці має негативну кореляцію з духовним потенціалом ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), духовно-моральними ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативними ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) рисами і позитивно корелює з емоційно-почуттєвими ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) та інтелектуально-креативними ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) якостями.

Отже, спираючись на результати статистичного аналізу можемо припустити, що в структурі гармонійного характеру при високому рівні духовного потенціалу особистості всі компоненти характеру позитивно корелюють між собою. А в структурі невротичного характеру існує внутрішній конфлікт між духовно-моральним, морально-комунікатив-

ним компонентами, з одного боку, і психосоматичним та емоційно-почуттєвим компонентами, з іншого боку (психосоматичні та емоційно-почуттєві риси ніби протистояють розвитку духовно-моральних якостей) (рис. 3). Для конструктивного розв'язання цього протиріччя доцільно використовувати інтелектуально-креативний і вольовий компоненти як посередників, адже вони мають позитивні кореляції як з духовно-моральним, морально-комунікативним компонентами, так і з емоційно-почуттєвим та психосоматичним компонентами.

Актуалізація духовних детермінант має сприяти зміцненню їх зв'язку з інтелектуально-креативними і вольовими якостями і надавати останнім духовної спрямованості. За рахунок гармонізуючого впливу духовних детермінант на інтелектуально-креативні й вольові риси, а останніх на емоційно-почуттєві та психосоматичні якості відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру.

Обговорення результатів дослідження. На основі інтерпретації усіх кореляційних та регресій-

Рис. 3. Схема взаємозв'язків між компонентами характеру особистості (розробка автора).

Умовні позначення: \Rightarrow – позитивна кореляція; \Rightarrow – негативна кореляція.

них показників гармонійності характеру з показниками духовних детермінант було сформульовано психологічні закономірності гармонізації невротичного характеру [29, с. 32–33]:

- процес гармонізації невротичного характеру не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і кризових станів: на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація, але згодом (за умови постійного духовного самовдосконалення) становлення моральних рис нівелює дезадаптивні прояви поведінки;
- гармонізацію невротичного характеру зумовлює переважно розвиток духовно-моральних рис; інтелектуально-креативні й вольові якості виконують інструментальну функцію;
- чим вище рівень духовного потенціалу особистості, тим активніше відбувається гармонізація її характеру;
- у міру зростання духовного потенціалу і гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх чинників на психологічний стан й зростає рівень внутрішньоособистісної самодетермінації; у міру зниження рівня духовного потенціалу при невротичному характері збільшується вплив зовнішніх детермінант на емоційно-психологічний стан особистості;
- чим вище рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру в представників чоловічої

і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними; чим нижче рівень духовного потенціалу при невротичному характері, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами;

- чим вище рівень духовного потенціалу особистості, тим більшої гармонійності характеру людина набуває з віком; чим нижче рівень духовного потенціалу, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її невротичного характеру.

Нами розроблено та експериментально перевірено інноваційну розвивальну програму гармонізації характеру. Метою програми є створення психолого-педагогічних умов духовного та морального оздоровлення старшокласників.

Гармонізація невротичного характеру спирається на такі принципи:

1. Принцип духовно-моральної детермінації полягає у розумінні ієрархічності структури особистості й детермінаційної функції її вищих підструктур. Вершинні духовні утворення виступають провідними регуляторами інших підструктур. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві психологічні якості набувають регуляційних властивостей і визначають врівноваженість і моральність поведінкових проявів. Розвиток чесності, совісності, відповідальності сприяє зміцненню волі, зумовлює цілісність і силу характеру. Моральність виступає

змістовою характеристикою емоційно-вольової активності людини, що забезпечує гармонізацію розвитку характеру особистості.

2. Принцип позитивності означає спрямованість на позитивне прийняття себе, інших людей, життєвих ситуацій і життя в цілому. Позитивність зумовлює почуття цінності особистості іншого, орієнтацію на кращі якості будь-якої людини, уміння інтерпретувати ситуації оптимістично. Позитивне мислення – це здатність сприймати кожну людину з позиції її безумовної цінності. Гармонізація невротичного характеру відбувається завдяки досвіду позитивних емоційних проявів (доброзичливості, емпатії), вміння нейтралізувати негативні почуття (гнів, образи) за допомогою доброго жарту або визнанням своєї неправоти.

3. Принцип «психоелевації» (морального окультурення невротичного характеру) спрямований на оволодіння формами гармонійної поведінки. Психоелевація пов'язана з розвитком самоконтролю над негативними рисами. Гармонізація невротичного характеру відбувається завдяки розвитку інтернальності (відповідального ставлення до власного життя), конгруентності (узгодженості думок і почуттів з поведінкою), здатності до самопомогі (творчого вирішення проблем).

Розвивальна програма має наступні етапи:

1. *Психодіагностичний етап* передбачає психодіагностичне вивчення особливостей характеру, розвиток духовно-морального самоусвідомлення шляхом надання старшокласникам інформації стосовно результатів діагностики.

2. *Культурно-освітній етап* спрямований на підвищення рівня духовно-моральної просвіти юнацтва шляхом організації тематичних масових заходів, присвячених висвітленню проблем гармонізації, духовно-морального розвитку особистості («Свято духовності й гармонії»), формування морального ставлення до власного духовного світу, до внутрішнього світу інших людей («Прийняття, прощення, любов – основа гармонійних стосунків»); розвиток дбайливого ставлення до природи, до світу («Чиста екологія – результат дбайливого ставлення до природи»).

3. *Гармонійно-поведінковий етап* спрямований до набуття досвіду гармонійної поведінки. Нами було розроблено та впроваджено інноваційний *спецкурс* «Гармонізація характеру особистості», який поєднує міні-лекції та психологічний тренінг.

У формуальному експерименті брало участь 105 учнів 10-х класів, які відвідували факультативний спецкурс протягом навчального року.

Контрольна група налічувала 106 старшокласників.

Для оцінки ефективності впровадження спецкурсу в експериментальній групі до і після формуального експерименту було проведено психодіагностику гармонійності характеру за методикою «Структура і зміст характеру».

В контрольній групі також було проведено два аналогічних психодіагностичних зрізи на початку і наприкінці навчального року.

Показники гармонійності характеру було статистично оброблено методом порівняння середніх значень у парних вибірках (Paired-Samples T-Test) (авт. Ф. Уїлкоксон). Статистична достовірність змін показників перевірялась за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента. Достовірні позитивні зрушення показників гармонійності характеру в експериментальній групі (на відміну від контрольної) свідчать про поступову гармонізацію характеру в учасників експерименту і доводять ефективність розвивальної програми.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Гармонізація невротичного характеру в юнацькому віці визначається процесом актуалізації духовного потенціалу особистості.

1. Гармонізація невротичного характеру старшокласників має періодичність підйому та кризових станів.

2. У міру зростання духовного потенціалу і гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх чинників на психологічний стан і зростає рівень внутрішньоособистісної самодетермінації особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці методів психологічної допомоги, спрямованої на гармонізацію характеру різних вікових категорій в системі загальної, спеціальної та вищої освіти.

Список використаних джерел:

1. Балл, Г. О. (2013). Категорія гармонії в аналізі проблем освіти, *Педагогічна майстерність академіка Івана Зяюна: зб. наук. пр.* [ред. Н. Г. Ничкало], Київ: Богданова А. М., с. 114-120.
2. Бех, І. Д. (2006). *Виховання особистості: Сходження до духовності*: наук. видання. Київ: Либідь, 272 с..
3. Боришевський, М. Й. (2007). Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини, *Актуальні проблеми психології. Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві: зб. наук. статей* [ред. С. Д. Максименко, С. О. Ладивір], Т. IV, с. 4-15.
4. Братаніч, Б. В., Ільченко, І. Г. (2011). Самоактуалізація особистості та освіта, *Філософські проблеми освіти*, № 2, с. 13-201.
5. Булах, І. С., Скрипченко, О. В. (2008). *Психологія особистості підлітка, Вікова та педагогічна психологія*: навч. посібник, Київ: Каравела, с. 151-198.

6. М'ясищев, В. Н. (1966). Психологія відносин: вибрані психологічні праці. URL: <https://psylib.org.ua/books/psiteol/txt25.htm>
7. Москальова, Л. Ю. (2009). Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти": монографія, Мелітополь: ТОВ Видавничий будинок ММД, 464 с..
8. Павлик, Н. В. (2015). Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці": автореф. дис... докт. психол. наук: спец. 19.00.07; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 43 с.
9. Павлик, Н. В. (2015). Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці: Монографія, К.: Логос, 383 с., ISBN 978-966-171-967-4.
10. Помиткін, Е. О. (2007). Психологія духовного розвитку особистості: монографія, Київ: Наш час, 280 с.,
11. Савчин, М. В. (2010). Духовний потенціал людини, 2-ге вид., пер., доп., Івано-Франківськ: Місток НВ, 508 с..
12. Шинкарук, В. І. [ред.] (2002). Філософський енциклопедичний словник, Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 742 с.
13. A. Van Kaam (1981). "Studies in Formative Spirituality". *Provisional Glossary of the Terminology of the Science of Foundational Formation*, N.Y., 112 p..
14. Cloninger, C. R., Svrakic, D. M., & Przybeck, T. R. (1993). A psychobiological model of temperament and character, *Arch Gen Psychiatry*, 50, pp. 975–990.
15. Fedko, S., Kurbatova, A., Remesnyk, N., et al. (2021). Cultural awareness in contemporary mental health practice, *Memory of dr Władysław Biegański, Official journal of the Polish Medical Association*, Vol. LXXIV, ISSUE 11 Part 1, DOI: 10.36740/WLek202111114.
16. Frankl, V. (2019). *Man's Search For Meaning*", Ebury Press, 160 p..
17. Ihnatovych, E., & Liashch, O. (2020). The psychological patterns of emotional intelligence development in adolescence as a condition of personal mental health, *Psychiatry, Psychotherapy and Clinical Psychology*, 11(4), pp. 802–811.
18. Lerner, R. M. (2018). Character development among youth: Linking lives in time and place, *International Journal of Behavioral Development*, 42(2), pp. 267–277, DOI: 10.1177/0165025417711057.
19. Littman-Ovadia, H., DubreuilP, Meyers, M. C., & Freidlin, P. (2021). Editorial: VIA Character Strengths: Theory, Research and Practice, *Frontiers in Psychology*, Vol.12, pp.1-5, URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.653941/full>
20. Maslow, A. H., & Frager, R. H. *Motivation and Personality*, Addison-Wesley: Pub Co, 293 p..
21. May, R. (1967). *Psychology and the human dilemma*", Princeton: VanNostrand, pp. 168–181.
22. Power, F. C., & Khmelkov, V. T., *Character Development And Self-Esteem: Psychological Foundations And Educational Implications, International Journal of Educational Research*, 27 (7), pp. 539-551, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883035597000530>
23. Russo-Netzer, P. "Spiritual Development". In: M. H. Bornstein, M. E. Arterberry, K. L. Fingerman & J. E. Lansford (Eds.) (2016). *SAGE Encyclopedia of Lifespan Human Development*, URL: https://www.researchgate.net/publication/303284127_Spiritual_Development/link/57a3c14f08ae455e8532c11d/download
24. Schacter, D. L., Gilbert, D. T., & Wegner, D. M. (2011). *Human Needs and Self-Actualization: Second Edition, Psychology*. New York : Worth, Incorporated, pp. 486–487.
25. Stahlmann, A. G., & Willibald, R. (2020). Scrutinizing the Criteria for Character Strengths: Laypersons Assert That Every Strength Is Positively Morally Valued, Even in the Absence of Tangible Outcomes, *Frontiers in Psychology*, pp.1-15, doi: 10.3389/fpsyg.2020.591028, URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.591028/full>
26. Torres-Fernández, G., Rodríguez-Valverde, M., Reyes-Martín, S., & Hernández-Lopez, M. (2022). The Role of Psychological Inflexibility and Experiential Approach on Mental Health in Children and Adolescents: An Exploratory Study, *Behav. Sci.*, 12, 201, <https://doi.org/10.3390/bs12070201>.
27. Vlakhos, H. (1999). *The Person in the Orthodox Tradition*, Levadeia, Greece: Birth of the Theotokos Monastery, 349 p.

References:

1. Ball, G. O. (2013). The category of harmony in the analysis of education problems, *Pedagogical mastery of Academician Ivan Zyazyun: coll. of science pr. [ed. N. G. Nychkalo]*, Kyiv: Bohdanova A. M., c. 114-120.
2. Beh, I. D. (2006). *Education of the personality: Ascent to spirituality": science. edition*. Kyiv: Lybid, 272 p.
3. Boryshevskiy, M.Y. (2007). Spirituality in the formation and development of a person's personal potential, *Current problems of psychology. Psychological and pedagogical foundations of the development of a child's personal potential in modern society: coll. of science articles [ed. S. D. Maksimenko, S. O. Ladyvir]*, Volume IV, c. 4-15.
4. Bratanich, B.V., Ilchenko, I.G. (2011). Self-actualization of the individual and education, *Philosophical problems of education*, No. 2, c. 13-201.
5. Bulak, I. S., Skrypchenko, O. V. (2008). *Psychology of adolescent personality, Age and pedagogical psychology: teaching. manual*, Kyiv: Caravel, c. 151-198.
6. Myasishchev, V. N. (1966). *Psychology of relationships: selected psychological works*. URL: <https://psylib.org.ua/books/psiteol/txt25.htm>
7. Moskalyova, L. Yu. (2009). *Education of future teachers of moral and ethical culture: theoretical and methodical aspects: monograph*, Melitopol: MMD Publishing House LLC, 464 p.
8. Pavlyk, H. B. (2015). *Psychology of the harmonization of character in youth": author's abstract. dis... doc. psychol. Sciences: specialist 19.00.07; M. P. Drahomanov National Pedagogical University*, Kyiv, 43 p.
9. Pavlyk, N. V. (2015). *Psychology of character harmonization in youth: Monograph*, K.: Logos, 383 p., ISBN 978-966-171-967-4.
10. Pomytkin, E. O. (2007). *Psychology of spiritual development of personality: monograph*, Kyiv: Nash chas, 280 p.

11. Savchyn, M. B. (2010). *The spiritual potential of a person*, 2nd ed., trans., add., Ivano-Frankivsk: Mystok NV, 508 p.
12. Shinkaruk, V. I. [ed.] (2002). *Philosophical encyclopedic dictionary*, Kyiv: Grigory Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine: Abstract, 742 p.
13. A. Van Kaam (1981). "Studies in Formative Spirituality". *Provisional Glossary of the Terminology of the Science of Foundational Formation*, N.Y., 112.
14. Cloninger, C.R., Svrakic, D.M., & Przybeck, T.R. (1993). A psychobiological model of temperament and character, *Arch Gen Psychiatry*, 50, pp. 975–990.
15. Fedko, S., Kurbatova, A., Remesnyk, N., et al. (2021). Cultural awareness in contemporary mental health practice, *Memory of dr Władysław Biegański, Official journal of the Polish Medical Association*, Vol. LXXIV, ISSUE 11 Part 1, DOI: 10.36740/WLek202111114.
16. Frankl, V. (2019). *Man's Search For Meaning*, Ebury Press, 160 p..
17. Ihnatovych, E., & Liashch, O. (2020). The psychological patterns of emotional intelligence development in adolescence as a condition of personal mental health, *Psychiatry, Psychotherapy and Clinical Psychology*, 11(4), pp. 802–811.
18. Lerner, R. M. (2018). Character development among youth: Linking lives in time and place, *International Journal of Behavioral Development*, 42(2), pp. 267–277, DOI: 10.1177/0165025417711057.
19. Littman-Ovadia, H., DubreuilP, Meyers, M.C., & Freidlin, P. (2021). Editorial: VIA Character Strengths: Theory, Research and Practice, *Frontiers in Psychology*, Vol.12, pp.1-5, URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.653941/full>
20. Maslow, A. H., & Frager, R. H. *Motivation and Personality*, Addison-Wesley: Pub Co, 293.
21. May, R. (1967). *Psychology and the human dilemma*, Princeton: VanNostrand, pp. 168–181.
22. Power, F. C., & Khmelkov, V. T., *Character Development And Self-Esteem: Psychological Foundations And Educational Implications*, *International Journal of Educational Research*, 27 (7), pp. 539-551, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883035597000530>
23. Russo-Netzer, P. "Spiritual Development". In: M. H. Bornstein, M. E. Arterberry, K. L. Fingerman & J. E. Lansford (Eds.) (2016). *SAGE Encyclopedia of Lifespan Human Development*, URL: https://www.researchgate.net/publication/303284127_Spiritual_Development/link/57a3c14f08ae455e8532c11d/download
24. Schacter, D.L., Gilbert, D.T., & Wegner, D. M. (2011). *Human Needs and Self-Actualization: Second Edition*, Psychology. New York: Worth, Incorporated, pp. 486–487.
25. Stahlmann, A.G., & Willibald, R. (2020). Scrutinizing the Criteria for Character Strengths: Laypersons Assert That Every Strength Is Positively Morally Valued, Even in the Absence of Tangible Outcomes, *Frontiers in Psychology*, pp.1-15, doi: 10.3389/fpsyg.2020.591028, URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.591028/full>
26. Torres-Fernández, G., Rodríguez-Valverde, M., Reyes-Martín, S., & Hernández-Lopez, M. (2022). The Role of Psychological Inflexibility and Experiential Approach on Mental Health in Children and Adolescents: An Exploratory Study, *Behav. Sci.*, 12, 201, <https://doi.org/10.3390/bs12070201>.
27. Vlakhos, H. (1999). *The Person in the Orthodox Tradition*, Levadeia, Greece: Birth of the Theotokos Monastery, 349 p.